

MEHNAT QO'SHIQLARINING UMUMNAZARIY MASALALARI

Muallif: Panjiev Qurbonniyoz Berdievich¹

Affilyatsiya: Xalqaro Nordik universiteti musiqa ta'limi kafedrası mudiri, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor v.b.¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14384462>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek xalq musiqa merosida mavjud mehnat qo'shiqlarining musiqiy-she'riy tuzulmasi, parda-tuzuk ohanglarni o'zro qo'llanishining umuiy nazariy asoslari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: musiqa, she'r, qo'shiq, mehnat, mehnat qo'shiqlari, so'zdosh, ohangdosh, tuzulma

O'zbek xalq ijodiyotida mehnat qo'shiqlarining qadimiy davrlardan buyon kelayotgan namunalari o'z kuchini saqlab kelmoqda. Shunday aytimlar qatorida eng avvalo chorvadorlik va dehqonchilik faoliyatlari bilan bog'liq namunalarni misol keltirish mumkin.

Chorvadorlarning mehnat jarayoniga oid qo'shiqlari xususida musiqashunos va filolog olimlarimiz qimmatli ma'lumotlarni qo'lga kiritganlar. Bu turdagi xalq ijodida "Sog'im qo'shiqlari"ning alohida o'rni to'g'ri ta'kidlangan. Xususan, "Xo'sh-xo'sh", "To'ray-to'ray", "Chirey-chirey" kabi ataluvchi qo'shiqlar tor ovoz doirasi (kvarta - kvinta) oralig'ida aytilishi va ularda turli e'tiqodlar bilan bog'liq raqamlar ham ahamiyatli bo'lganligi qayd qilinadi [1].

Respublikamiz xududlarida, shu jumladan Qoraqalpog'iston Respublikasida ham sog'im qo'shiqlarida mehnat jarayonini "tasvirlash"ga qaratilgan tovushlar uyushmasiga duch kelamiz. Etiborli joyi shundaki, bu aytimlarning aksariyati yuqoridan pastga qarab pog'onama-pog'ona quyilib keladigan parda tovushlari asosida namoyon bo'ladi. Bu hol esa sog'ilayotgan jonivorning suti paqir (sut kadi) yoki boshqa idishga go'yo bir maromda oqib tushishining o'ziga xos badiiy ifodasi kabi taassurot uyg'otadi. Qizig'i shundaki, sog'im qo'shiqlarida ayollar ohang lug'ati asosini tashkil etgan "Yor-yor" andozasi ham o'ziga xos ko'rinishga keladi. Jumladan, "Chirey-chirey" qo'shig'ida naqarotsimon ahamiyatga ega "chirey" so'zi butkul "Yor-yor" andozasi qobig'i o'ralgan holda ifoda etiladi. Biroq, bunda barcha sog'im qo'shiqlari uchun xos bo'lgan ritmik sinkopa holati andozaga o'zgacha xususiyat bag'ishlaydi.

Chi – rey, chi – rey, chi – rey, chi – rey

Aftidan, “Yor-yor” andozasining qo‘llanilishi tasodifiy emas shekilli. Chunki, bu andoza asosan oilaviy sharoitda o‘tkazilgan marosimlarda ayollar tomonidan qo‘llanilishi ma‘lum bo‘lmoqda. Qora mol, echki, qo‘y kabi uy hayvonlarini sog‘ish bilan bog‘liq mehnat jarayoni ham asosan oilaning uy-hovlisi hududida, aksariyat xotin-qizlar tomonidan amalga oshirilishi bois mazkur andoza xotiraga olinsa kerak. Lekin shuni aytish kerakki, ushbu andoza asosan “Xo‘sh-xo‘sh”, “Chirey-chirey”, “Turay-turay” kabi takroriy so‘zlarda keladi. Qolgan she‘riy bandlarda esa mehnat qo‘shiqclariga xos yetti va sakkiz bo‘g‘inli ritm tuzilmalariga asoslangan so‘zdosh ohanglar keng qo‘llaniladi. Ushbu vaziyat tavsiflanayotgan “Chirey - chirey” qo‘shig‘ining davomida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Natijada, “Yor-yor” andozasiga qurilgan naqarotsimon tuzilma (a) va so‘zdosh ohanglarga tayangan 8-bo‘g‘inli tuzilma (b)ning muntazam almashinib kelishiga asoslangan shakl yuzaga keladi.

$$a = b = a_1 = b_1 = a_2 = b_2$$

Chi – rey, chi – rey, chi – rey, chi – rey

O – na mo – lim hay – vo – ni – mey = 8 “Xo‘sh-xo‘sh” aytimida esa ham naqarotsimon so‘z (xo‘sh), ham oraliqda kelgan misralarning barchasi “Yor-yor” andozasidan unib chiqishini kuzatdik. Bu o‘rinda andozaning chizmasi – fa – mi – re – shaklida bo‘lib, uning variant ifodasi aytarli murakkab emac, kvarta hajmiga qadar (ya‘ni bir pog‘onaga) o‘sgan xolos [2].

Ba X.K.

Xo‘sh - xo‘sh, xo‘sh - xo‘sh, xo‘sh - xo‘sh

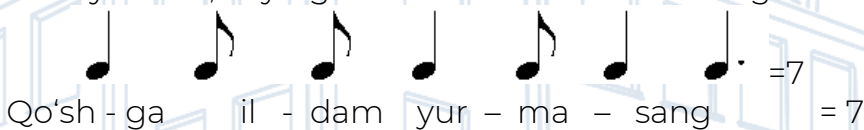
Dehqonchilik mehnati bilan bog‘liq “Qo‘sh haydash”, “Xo‘p mayda”, “Yorg‘inchoq” aytimlarida alohida urg‘ulangan so‘zdosh xususiyati ohanglarning o‘rni katta. Buning

sababi bor albatta. Chunki, bunday qo'shiqlar vositasida dehqon "o'ziga va ho'kiziga dalda berishni maqsad qiladi" hamda mehnat ishtirokchilari harakatini o'zaro mutanosib bo'lishiga ko'mak bergan bo'ladi" [2]. Xususan, dehqonchilik qo'shiqlarida bir tovushga ba'zan yondosh ikki tovush nisbatiga tayangan ritm yettiligi katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois bu qo'shiqlarda 7-bo'g'inli she'rlar keng qo'llaniladi. "Xo'p mayda" qo'shig'ida yetti tuzilmasi "re" tovushi asosida hosil qilinib keyingi misrada kvartagacha, uchinchi misraga kelib esa kvinta doirasiga yetadi hamda to'rtinchi misra davomida tayanch "re"ga qaytib tushadi. Qo'shiqning naqarotida yettilik tuzilmalari ritm jihatdan yanada salabatli tus oladi.

Ha - vo yog' - di ho'l bo'l - di = 7
E - shik och-gan kim bo'l - di = 7

"Qo'sh haydash" qo'shig'ida dastlabki yettilik tuzilmasi () ikki tavush "fa - sal" asosida "yasalib", keyingi misralar davomida kvartagacha rivoj topadi.

Dehqonchilik qo'shiqlarining tor ovoz hajmida kelishini mehnatkash asosiy kuchini mehnat jarayoniga sarflab, qo'shiqni imkon qadar tejam ovozda kuylashi bilan izohlash mantiqiy ko'rinadi. Shunga misol qilib "O'rmak qurdim", "O'rmak haqida", "Toba toshim", "Urchug'im" haqidagi qo'shiqlarni keltirishimiz ham mumkin. Jumladan, "O'rmak qurdim" kvarta (do-fa) ovoz doirasida "Urchug'im" esa kvinta (mi-si) orolig'ida joylashgan tovushlar asosida aytiladi. Darvoqe, bu namunalarda ham yettilik va sakkizlik tuzilmalari dastlabki asos sifatida muhim o'rin tutadi.

O'r - mak qur - dim bog' - lar - ga = 7
O'r - mak yet - sin tog' - lar - ga = 7
O' - to - vim - tez - roq - bit-sin = 7
Biz-cho - pay - lik - o'r - moq -qa = 7

Mehnat jarayoniga bog'liq ayrim qo'shiqlarda, jumladan, "Tegirmon", "Gupi", "Tobo toshim", "Jun taroqni tarayman" kabi qo'shiqlarda bu turdagi qo'shiqlarga xas muqimlashgan o'ziga xos ohanglar paydo bo'lgan. Ushbu ohang tuzilmasi "Yor-yor" andozasi kabi kichik tersiya qabig'ida bo'lsad-da, biroq, undan farqli o'laroq mazkur

tuzilma kechik sekunda emas, balki, tavushlar harakati katta sekunda + kichik sekunda yoki aksincha (kichik 2 + katta 2) nisbatida keladi. Misal. “Tegirmon”, “Gupi” qo’shiqlarning she’riy tuzilmasi 7 bo’g’indan iborat bo’lib, “Toba toshim” qo’shig’ining she’riy tuzilmasi bir oz o’zgargan 8 bo’g’inli shaklini ko’rish mumkin [2].

Shunisi e’tiborliki, mehnat qo’shiqlarida aniqlangan ohang tuzilmasi o’zbek xalq musiqa ijodidagi mashhur “Yallama yorim” yallasini eslatadi:

Dastlab, bu kabi qo’shiqlarning she’riy tuzilmasi kichik tersiya qobig’ida kelishi asosini “Yallama yorim” qo’shig’i negizida yaratilgan (variantlashgan shakli) deb qaralgan edi. Biroq, nazarimizda, mehnat qo’shiqlarining she’riy tuzilmasini ritmik jihatdan 7 bo’g’indan iboratligi, kichik tersiya qobig’ida kelishini hamda bir emas, balki bir necha qo’shiqda shu xususiyatlarni namoyon bo’lishini, shuningdek, “Yallama yorim”ni mehnat qo’shiqlaridan keyin vujudga kelganligini e’tiborga olib, “Yallama yorim” qo’shig’i mehnat qo’shiqlari asosida yaratilgan degan taxminga kelindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

Karomatov F. M. O’zbek xalq musiqa merosi. XX-asr. Terma, yalla, qarsak, kirish maqolasi. – Toshkent. G'. G’ulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti. 1985. B. -2 - 23.

Ibrohimov O.A. „O’zbek xalq musiqa ijodi” (metodik tavsiyalar 1-qism), Toshkent. 1994y. B.62.

Panjiyev Q. B. O’zbek xalq qo’shiqchilik ijodiyoti. O’quv qo’llanma. Toshkent. 2022. B. 80.